

В.В. Комаров, професор,
проректор з навчально-методичної роботи,
зав. кафедри цивільного процесу
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого,
академік АПРН України, м. Харків

УДК 342.7:347.952

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА КОНКУРЕНЦІЇ

Ратифікація Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) стала важливою подією для правової системи України й українського суспільства. Власне, можна вести мову про початок украї важливого етапу формування досвіду національних судів щодо застосування цього міжнародного документа.

Відповідно до ч.1 ст.17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [8; 2006. – № 12. – Ст. 792] суди при розгляді справ використовують Конвенцію та практику Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права. Тому проблема значення даної

Конвенції у судовому правозастосуванні останнім часом є не лише актуальною, а й пріоритетною. Це стосується й механізму використання практики ЄСПЛ, тобто його рішень [Див.: 6, с.18-24; 7, с.140-142; 11, с.41-46]. Одним з аспектів цієї проблеми є співвідношення рішень ЄСПЛ і Конституційного Суду України.

Рішення ЄСПЛ з точки зору їх впливу на судову практику та правової дії в правовій системі можуть розглядатися за певною аналогією з рішеннями Конституційного Суду України. Разом із тим між ними мають місце й певні суттєві відмінності, які визначаються все ж таки різними статусами цих судів. Якщо ЄСПЛ вирішує питання застосування конвенційних норм і не здійснює

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

судового нормоконтролю за національним законодавством, функція Конституційного Суду як раз і полягає в нормоконтролі в національній правовій системі.

З огляду на реальний вплив на національну судову практику рішень ЄСПЛ і Конституційного Суду України не виключається їх певна конкуренція. Ідеться, власне, про проблему співвідношення рішень Конституційного Суду України і ЄСПЛ, на що вказав П.М. Рабінович. Він справедливо зауважує, що, незважаючи на певні відмінності в специфіці природи, призначення (функцій) і повноважень (компетенції) кожної із цих судових інстанцій, обидві мають схожі позиції щодо змісту і природи поняття «верховенство права», хоча ЄСПЛ, на відміну від Конституційного Суду України, постійно акцентує ситуаційність змістовної інтерпретації поняття права й верховенства права, традиційно уникаючи такого вкрай абстрактного визначення загального поняття права, яке можна було б поширити на всі без винятку конкретно-історичні й конкретно-суб'єктні життєві випадки. П.М. Рабінович пише, що на даний момент ще не було випадку, коли б ці дві судові інстанції прийшли до принципово різних висновків у своїх рішеннях з одного й того ж питання, що, однак, є цілком імовірним [9, с. 8, 9]. Учений мав рацію у своїх про-

гнозах, більше того, в подальшому сам звернув увагу на конкретні випадки, коли ЄСПЛ «розійшовся» з висновками органів конституційного судочинства [10, с.18].

Дійсно, уже зараз можна зіткнутися з наявністю різних підходів у тлумаченні базових правових інститутів, які застосовують ЄСПЛ й національні конституційні суди. При цьому деякі науковці обґрунтовано вважають, що правотлумачення ЄСПЛ необхідно застосовувати не лише загальними судами, а й у конституційному судочинстві при трактуванні Основного Закону чи інших законів [3, с.4]. Це означає, що рішення ЄСПЛ мають формальний пріоритет стосовно рішень конституційних судів. Разом із тим існує й інша точка зору щодо пріоритетності тих чи інших рішень ЄСПЛ. Так, С.Я. Фурса та Є.І. Фурса, виходячи з того, що судова система України не є другорядною стосовно Страсбурзького суду і їх взаємовідносини повинні будуватись на принципах взаємодії, а не підпорядкування, вважають, що Конституційний Суд України, а значить, і загальні суди зв'язані тільки Конституцією України. З урахуванням цього на відповідність Конституції України мають перевірятися всі нормативні акти, які діятимуть в Україні. Тому дослідники логічно стверджу-

ють, що, розглядаючи це питання докладніше, можна зіткнутися з певними проблемними ситуаціями, пов'язаними з подальшим переглядом рішень у зв'язку з винятковими обставинами. Справа в такому випадку переглядатиметься Верховним Судом України, але потенційно громадяни можуть порушити питання про невідповідність рішення ЄСПЛ Конституції України. Тоді виникає суттєва колізія між зобов'язаннями України міжнародними і внутрішніми, пов'язаними з дією Основного Закону. Інакше кажучи, в наявності проблема в тлумаченні положень рішення ЄСПЛ на їх відповідність Конституції України [14, с. 7].

Проблема співвідношення рішень ЄСПЛ і національних конституційних судів є актуальною і в науковій літературі та судовій практиці країн Заходу. Так, 14 жовтня 2004 р. Федеральний Конституційний Суд Німеччини ухвалив рішення, яке викликало бурхливу реакцію й дискусію щодо попереднього рішення ЄСПЛ у справі «Görgülü v. Germany» від 26 лютого 2004 р. Найчастіше перше рішення тлумачилося як розчарування з приводу небажання Федерального Конституційного Суду Німеччини імплементувати рішення ЄСПЛ на підставі того, що Конституційний Суд посилався на певні

національні особливості. До цього, як відмічалось в німецькій літературі, таких непорозумінь не спостерігалось, оскільки вважалось, що і ЄСПЛ, і конституційні суди держав служать єдиній меті – захисту фундаментальних прав людини. Крім того, стандартримання прав людини в Німеччині взагалі характеризувався як дуже високий, а факти порушення Конвенції – як незначні [15, с. 417].

Суть рішення ЄСПЛ у цій справі зводиться до того, що ЄСПЛ за скаргою громадянина Німеччини Гьоргюлю визнав, що мало місце порушення ст. 8 Конвенції, а заявникові, як біологічному батьку, має бути надано дозвіл зустрічатися з дитиною. До розгляду справи в ЄСПЛ заявник вимагав призначення опіки над дитиною у Віттенберзькому місцевому регіональному суді, який у 2001 р. задовольнив його позов. Рішення у наведеній справі було оскаржено прийомними батьками дитини в Наумбурзькому Вищому регіональному суді, який скасував опіку. Позивач звернувся до Конституційного Суду Німеччини (2002 р.) з індивідуальною скаргою, яка була визнана неприйнятною. Громадянин Гьоргюлю звернувся до ЄСПЛ у зв'язку з порушенням ст. 8 Конвенції, оскільки, на його думку, німецькі суди відмовили йому в позові на опіку без належ-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

них підстав. За заявою прийомних батьків у 2002 р. Десауським місцевим регіональним судом було прийнято рішення про усиновлення ними дитини. Громадянин Гьоргюлю звернувся до Наумбурзького Вищого регіонального суду із заявою про визнання за ним опіки і дозволу зустрічатися з дитиною, який констатував, що рішення по справі не може бути ухвалено до прийняття рішення ЄСПЛ, оскільки справа Гьоргюлю до Німеччини знаходилась на розгляді. Іншими словами, до ухвалення рішення ЄСПЛ існувало 2 паралельних процеси, у яких зачіпалися права громадянина Гьоргюлю і справи в яких не могли розглядатись національними судами.

Після ухвалення рішення ЄСПЛ від 26 лютого 2004 р. стосовно порушення ст.8 Конвенції про право громадянина Гьоргюлю на допуск до дитини Віттенберзький місцевий регіональний суд призначив опіку над останньою (червень 2004 р.). У той же час він на свій розсуд наклав тимчасові обмеження на зустрічі з дитиною – по 2 години на тиждень. На це рішення було подано апеляцію до Наумбурзького вищого регіонального суду, який визнав, що рішення ЄСПЛ не мають обов'язкової сили для німецьких судів, зокрема, Віттенберзького, оскільки протилежне призвело б до втрати правової

сили остаточних рішень вищих національних судів. Наумбурзький вищий регіональний суд пояснив, що Конвенція є звичайним правом, а ЄСПЛ не є вищою ланкою щодо національних судових органів. Рішення ЄСПЛ є обов'язковими для Федеративної республіки Німеччини як суб'єкта міжнародного права, а не для її органів, відповідальних за адміністрування правосуддя, які є незалежними згідно зі ст. 97.1 Основного Закону Німеччини.

У зв'язку з ухваленням цього рішення та з огляду на те, що порушення конвенційного права на повагу сімейного життя підтверджено рішенням ЄСПЛ, громадянин Гьоргюлю звернувся до Федерального Конституційного Суду Німеччини з приводу незастосування Віттенберзьким місцевим регіональним судом і Наумбурзьким вищим регіональним судом рішення ЄСПЛ від 26 лютого 2004 р. Федеральний Конституційний Суд у своєму рішенні від 14 жовтня 2004 р. зауважив, що Конвенція є обов'язковою не лише для держави в міжнародно-правовому сенсі, а й для її внутрішніх органів. Однак він висловив точку зору, що Конвенція не має статусу конституційного права в розумінні німецької правової системи, а значить, не має переваги над іншими звичайними законами. Тому інкорпорація рішень

ЄСПЛ в національний правопорядок може відбуватися тільки в разі їх співпадіння з вищими національними нормами, особливо з нормами конституційного характеру. Спираючись на це, Федеральний Конституційний Суд зазначив, що порушення Конвенції не може служити підставою для індивідуальних конституційних скарг до нього (такою саме була скарга 2001 р.). Такою, на думку Суду, може бути неврахування судами відповідних положень Конвенції, що порушує фундаментальне право Основного Закону Німеччини (справа № 2 BvR 1481/04 від 14 жовтня 2004 р. Конституційного Суду Німеччини). Як видно, такий специфічний підхід Конституційного Суду і став приводом для висновків, що він практично нехтує рішеннями ЄСПЛ щодо інтерпретації Конвенції.

Доктор М. Хартвіг (Matthias Hartwig) з Інституту Макса-Планка, навпаки, вважає, що такий підхід суду до реалізації Конвенції є унікальним, оскільки він пов'язує конституціоналізацію гарантій Конвенції із засобами індивідуальних конституційних скарг. Це, у свою чергу, може свідчити перш за все про кооперацію ЄСПЛ і конституційних судів і, по суті, відкриває шлях до індивідуальних скарг і розширення юрисдикції Конституційного Суду. До цього Консти-

туційний Суд Німеччини утримувався від розгляду справ про порушення прав у контексті Конвенції [16, с.893].

Що стосується ситуації в Україні, то рішення й висновки її Конституційного Суду, як і рішення ЄСПЛ, рівною мірою є обов'язковими до виконання [13, с.59]. Формально на законодавчому рівні це питання вирішено, і цивільне процесуальне законодавство передбачає механізми коригування судової практики у зв'язку з прийняттям рішень як ЄСПЛ, так і Конституційним Судом України. Згідно зі ст. 354 Цивільного процесуального кодексу України судові рішення в цивільних справах може бути переглянуто у зв'язку з винятковими обставинами після перегляду його в касаційному порядку, якщо воно оскаржено з мотивів визнання судового рішення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, таким, що порушує міжнародні зобов'язання України. Що ж до рішень Конституційного Суду України, то вони мають застосовуватися при розгляді цивільних справ, а їх незастосування може бути підставою для оскарження рішення в апеляційному або касаційному порядку.

У реальній практиці вже мають місце окремі випадки конкуренції рішень Конституційного Суду України і рішень ЄСПЛ. Так,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

у рішенні по справі про відповідність Конституції України (конституційність) Закону України «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», ухваленому 10 червня 2003 р. [8; 2003. – № 25. – Ст. 1217], Конституційний Суд України визнав, що даний Закон відповідає Конституції. Разом із тим він став реальною законодавчою перешкодою для виконання рішень судів у справах, у яких боржником є державне підприємство. Відповідно до зазначеного Закону встановлено заборону на реалізацію основних фондів державних підприємств і підприємств, у яких частка держави у статутному фонді становить не менше 25%. Ця заборона унеможлиблює виконання рішень судів про стягнення боргів, незважаючи на наявність судових рішень. Ідеться, по суті, про певну дискримінацію підприємств приватної форми власності, оскільки вказаний Закон передбачив, по суті, привілеї для державних підприємств-боржників. Разом із тим Конституційний Суд України при ухваленні рішення у цій справі виходив з того, що цей Закон не порушує конституційної вимоги обов'язковості судових рішень. Рішення судів про примусове відчуження майна підприємств, ухвалені до і після прийняття Закону, за думкою Конституцій-

ного Суду України, Законом не скасовуються, вони залишаються в силі, але їх виконання призупиняється до вдосконалення механізму примусової реалізації майна [4, с.243].

У зв'язку з таким рішенням Конституційного Суду України виникає питання про його кореляцію з рішенням ЄСПЛ у відомій справі «Сокур проти України». Громадянин Сокур звернувся до ЄСПЛ у зв'язку з тим, що в травні 2001 р. місцевий суд ухвалив рішення у його справі, зобов'язавши підприємство-відповідача (державну шахту «Новгородівська») сплатити заявникові 7 тис. 405 грн. – суму заборгованої заробітної плати за 1998-2000 рр. У травні 2001 р. було відкрито виконавче провадження. Проте назване рішення тривалий час залишалось невиконаним, головною причиною чого була заборона на реалізацію майна підприємства-боржника. Спочатку рішення про заборону продажу майна цього підприємства ухвалив господарський суд, який слухав справу про його банкрутство (таке повноваження суду впливає зі ст. 12 Закону України від 14 травня 1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» [8; 1999. – № 33. – Ст. 1699]). З моменту набрання чинності Законом України від 29 листо-

пада 2001 р. «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» (26 грудня 2001 р.) [8; 2001. – № 52. – Ст. 2332] заборона на продаж майна шахти-боржника отримала законодавчу підставу. ЄСПЛ констатував, що українське законодавство передбачає 2 ситуації, коли виконавче провадження щодо державного підприємства може бути зупинено на невизначений період без будь-якої можливості для стягувачів оскаржити зупинення чи отримати відшкодування за затримку. По-перше, існує провадження у справі про банкрутство (ст. 12 Закон від 14 травня 1992 р.), за яким суд може заборонити стягнення всіх боргів з боржника і останній отримує імунітет від відповідальності за затримку у виконанні своїх зобов'язань. По-друге, є заборона на відчуження майна державних підприємств для виплати їх заборгованостей (Закон від 29 листопада 2001 р.). Обидві заборони й були застосовані у цій справі. ЄСПЛ відзначив, що він не заперечує загальну правомірність обох підстав зупинення виконавчого провадження на невизначений строк. Утім він звернув увагу на те, що законодавство України не надає ні кредиторів-заявників, ні державному виконавцеві хоча б якоїсь можливості оскаржити зазначені законодавчі обмеження, напри-

клад, у разі несправедливого застосування обмеження судом, який слухає справу про банкрутство підприємства-боржника. В українському законодавстві також не передбачено можливості отримати компенсацію за шкоду, заподіяну затримкою виконання рішення в подібних випадках.

За цих обставин ЄСПЛ вирішив, що виконанням рішення у справі заявника із затримкою тривалістю близько 3-х років державні органи позбавили положення п. 1 ст. 6 Конвенції всього практичного ефекту, таким чином, мається в наявності його порушення [8; 2005. – № 33. – Ст. 2025].

Як бачимо, ЄСПЛ, ухвалюючи рішення у даній справі, діяв у межах як поданого громадянином Сокур позову, так і своєї компетенції щодо застосування конвенційних вимог. Він не вирішував питання (і не міг цього робити) щодо конституційності 2-х національних законів, які стали перешкодою для виконання судових рішень, незважаючи на те, що відповідно не лише до цивільного процесуального законодавства, а й до вимог ст.129 Конституції України, рішення судів, що вступили в законну силу, є обов'язковими й підлягають виконанню, в тому числі через визначені процедури примусового виконання судових рішень

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

органами державної виконавчої служби. Поряд із цим, незважаючи на наявність рішення Конституційного Суду України, яке безпосередньо стосується використання Законів України від 14 травня 1992 р. й від 29 листопада 2001 р., ЄСПЛ утримався від оцінки й самого рішення Конституційного Суду України.

Разом із тим рішення ЄСПЛ по цій справі дає все ж таки достатні сумніви щодо легітимності Закону України від 29 листопада 2001 р. в частині введення мораторію на примусову реалізацію майна і само по собі воно, в принципі, є прецедентним відповідно до зобов'язань України при вирішенні справ національними судами, що може призвести до фактичного незастосування рішення Конституційного Суду України.

Стосовно цього становить інтерес і справа «Гайдук проти України» з приводу компенсації громадянам їх заощаджень, яку розглядав ЄСПЛ. За думкою заявників по цій справі, держава, як законодавець, ухиляється від виконання своїх зобов'язань щодо повернення проіндексованих вкладів, прийнявши відповідний закон про механізм індексації й повернення вкладів. Заявники не заперечували проти аргументів Уряду, за якими вони можуть одержати суми, покладені ними в Банк. Проте вони

звернули увагу, що ці суми, надзвичайно знецінені через інфляцію, є нині незначними коштами навіть з урахуванням належних відсотків по них. Із цього приводу заявники зауважили, що основним предметом їх заяв є можливість одержати виплату компенсаційних сум, а не повернення вкладів як таких, які не становлять уже для них ніякого інтересу. Деякі заявники у цій справі наголошували на тому, що між вкладеними коштами і тими, які виплачуються державою в порядку компенсації, немає різниці з точки зору правового режиму власності. ЄСПЛ констатував, що ця скарга стосується 2-х типів коштів, на які заявники претендують: з одного боку, заощаджень, тобто коштів, які були фактично покладені ними в Банк, незалежно від їх сьогоденішньої реальної вартості, і з другого – бюджетних коштів, що їх виплачує держава в порядку індексування вкладів відповідно до Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» [1; 1997. – № 8. – Ст. 60].

Розглянувши скаргу заявників на неповернення державою компенсаційних рахунків, які виникли внаслідок наміру держави відновити заощадження в Ощадному банку СРСР, ЄСПЛ дійшов висновку, що право на індексування заощаджень не

гарантується як таке статтею 1 Протоколу, у зв'язку з чим визнав скаргу неприйнятною. При цьому ЄСПЛ відмітив: що стосується коштів, передбачених цим Законом, які відповідають проіндексованій вартості вкладів, то вони належать до коштів Державного казначейства України, і держава виділяє їх на певних умовах. Оскільки право на індексування заощаджень не гарантується у ст. 1 Протоколу, ця стаття не може бути застосована до розглядуваних випадків. Таким чином, ця частина заяви є несумісною з положеннями п. 3 ст. 35 Конвенції і на підставі цього пункту має бути відхилена. Такі висновки ЄСПЛ сформулював в ухвалі про неприйнятність заяви і відмову у відкритті провадження [12, с.44-46].

Принципово інший підхід застосував Конституційний Суд України у рішенні від 10 жовтня 2001 р. у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7 і 8 цього ж Закону, за конституційним зверненням Воробйова В.Ю., Лосева С.В. та інших громадян стосовно офіційного тлумачення положень статей 22, 41 і 64 Конституції України (справа про заощадження громадян).

Вирішуючи спір щодо конс-

титуційності положень статей 7 і 8 Закону, Конституційний Суд України виходив з того, що за Конституцією України кожен має право володіти, користуватись і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 1 ст. 41); ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, право приватної власності є непорушним (ч. 4 ст. 41).

Що ж стосується зобов'язання держави гарантувати вклади фізичних осіб Ощадного банку України, то воно має цивільно-правовий характер. Відновлення заощаджень громадян шляхом компенсаційної індексації в установах Ощадного банку України означає не тільки поновлення їх реальної вартості, а й право вкладника як власника своїх грошових заощаджень вимагати повернення відновленої й проіндексованої суми цього вкладу.

З огляду на ці положення встановлений Законом (ст. 7) механізм, відповідно до якого заощадження повертаються не за першою вимогою вкладника, як це передбачено у ст. 384 Цивільного кодексу Української РСР, а «поетапно, залежно від віку вкладника, суми вкладу, інших обставин, у межах коштів, передбачених для цього Державним бюджетом України на поточний рік», обмежує конституційне право власності грома-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

дьян, грошові вклади яких відновлені шляхом компенсаційної індексації в Державному ощадному банку України. Тому це положення ст. 7 Закону не відповідає Конституції України, тобто є неконституційним.

Відновлені й проіндексовані згідно із Законом вклади є об'єктом права приватної власності громадян. З огляду на це дія статей 22, 41 і 64 Конституції України, про необхідність офіційного тлумачення яких ідеться в конституційному зверненні Воробйова В.Ю., Лосева С.В. та інших громадян, поширюється також і на відносини власності, об'єктом яких є зазначені вклади.

На цих підставах Конституційний Суд України ухвалив рішення про визнання не відповідаючими Конституції України (тобто неконституційними) положення ст. 7 Закону від 21 листопада 1996 р. [1; 1997. – № 8. – Ст. 60] в частині щодо повернення заощаджень громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства, відновлених і проіндексованих згідно із цим Законом в установах Ощадного банку України, залежно «від віку вкладника» та «інших обставин».

В аспекті конституційного звернення Воробйова В.Ю., Лосева С.В. та інших громадян положення статей 22, 41 і 64 Кон-

ституції України слід розуміти так, що їх дія поширюється також на відносини власності, об'єктом яких є вклади, відновлені й проіндексовані згідно із Законом України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» в установах Ощадного банку України [5, с. 23-29].

У наведених рішеннях ЄСПЛ і Конституційного Суду України, як бачимо, дається різна інтерпретація одних і тих же положень щодо реалізації принципу верховенства права в контексті права власності. Слід очікувати, що практика розгляду справ із застосуванням міжнародно-правових норм і рішень ЄСПЛ стане підґрунтям для врегулювання спорів між суб'єктами внутрішнього судового процесу. Цілком очевидно, що і Конвенція, і рішення ЄСПЛ є обов'язковими для судів України і мають пріоритет перед національним правом. Навіть можна стверджувати, що і в подальшому національний цивільний процес все більше буде інтернаціоналізуватися завдяки універсалізації прав людини й функціонуванню універсального міжнародно-правового механізму їх захисту. М. де Сальвія обґрунтовано відмічає, що саме через судове тлумачення Європейської конвенції загальні європейські норми про права й основні свободи людини запроваджуються в життя. Оцінюючи такий механізм втілення

Конвенції, він зауважує, що небезпечно стверджувати, що придбана європейська єдність з легкістю зміцнить свої позиції шляхом здійснення *jus commune*, яке спрямоване на гармонізацію основних прав, з дотримання необхідної різноманітності національних правових систем, а також за допомогою політичного й економічного устрою Європи. Хоча останній є законним і з необхідністю прагне до об'єднання, він породжує неминучі розбіжності, які врешті-решт важко прийняти у плані принципів, оскільки

вони стосуються суспільств, які з урахуванням своїх особливостей відбивають багатство європейської цивілізації. Європейське правосуддя, яке стоїть над національними судовими органами, не замінює їх, виявляє значну гнучкість, оскільки ухвалює рішення по окремих справах. Йому вдається виділити керівні принципи, призначені для врегулювання поведінки національних органів влади, особливо поведінку законодавця, юристів і практиків (суддів та адвокатів) [2, с. 20, 21].

Список літератури: 1. Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 8. – Ст. 60
2. *Де Сальвіа М.* Прецеденти Європейського Суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 1071 с. 3. *Євграфов П., Тихий В.* Правотлумачна діяльність Європейського суду з прав людини і її значення для України // Юрид. вісн. України. – 2005. – № 44. – С. 4. 4. Конституційний суд України: Рішення. Висновки. 2002-2003. – К.: Юрінком Інтер. – 2004. – 584 с. 5. Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2001-2002. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 384 с. 6. *Куц Г.* Застосування норм Європейської конвенції та прецедентної практики Європейського суду з прав людини судами України // Право України. – 2002. – № 2. – С. 18-24. 7. *Мармазов В.* Принцип *stare decisis* та динамічність практики Європейського суду з прав людини // Право України – № 2. – 2003. – С. 140-142. 8. Офіційний вісник України. 9. *Рабінович П.* Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України // Юрид. вісн. України. – 2006. – № 4. – С. 8, 9. 10. *Рабінович П.* Страсбурзький суд і конституційне судочинство у сфері прав людини // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 1. – С. 17-25. 11. *Серьогіна С.* Використання практики Європейського суду з прав людини як перспективний напрям оптимізації конституційного судочинства в Україні // Вісн. Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С. 41-46. 12. Судова практика Європейського Суду з прав людини. Рішення щодо України. – К.: Праксіс, 2005. – С. 44-46. 13. *Тихий В.* Повноваження Конституційного Суду України та правова природа його рішень // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 4. – С. 38-44. 14. *Фурса С.Я., Фурса Є.І.* Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». – К.: Вид. Фурса С.Я., 2007. – 52 с. 15. *Limbach J.* Die Kooperation der Gerichte in der zukünftigen europäischen Grundrechtsarchitektur // Europäische Grundsrecht Zeitschrift. – 9 November 2000. – P. 417-430. 16. *By Matthias Hartwig.* Much Ado About Human Rights: The Federal Constitutional Cort Confronts the European Cort of Human Rights // German Law Journal. – Vol. 06. – 2005. – P. 869-894.

Надійшла до редакції 10.12.2008 р.